

ÖZ

Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasının ardından bağımsızlığına kavuşan 5 Türk devletinden biri olan Kazakistan Cumhuriyeti, egemenliğinin ilk günlerinden itibaren kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in önderliğinde ekonomik, sosyal ve kültürel alanda gelişim yolunda önemli girişimlerde bulunmuştur. Bütün eski Sovyet cumhuriyetleri ile birlikte Kazakistan'da da, bağımsızlığın ardından ilgilenilmesi gereken en önemli konu ekonomik sorunlardı. Ancak Nursultan Nazarbayev, ülkenin manevi meselelerini de göz ardı etmeyerek, bu hususa gereken ehemmiyeti vermiştir.

Hiç şüphe yok ki, yaklaşık 70 yıl süren Sovyet egemenliği, diğer Türk devletlerinde olduğu gibi Kazakistan'da da manevi alanda büyük yıkıma sebep olmuştu. Buna bağlı olarak Nursultan Nazarbayev, Kazak halkının tarihî köklerine yeniden dönmesi konusuna büyük önem vermiş ve Kazakistan'da Manevi Canlanma projesini uygulamaya koymuştur. Bu projedeki, manevi modernleşme kavramı, Kazak kolektif topluluk ve kültür anlayışındaki değişiklikleri ifade eder. Bunun iki yönü vardır. Bunlardan ilki, Kazak kolektif kimliğinde değişiklik meydana gelmelidir. İkincisi, ulusal kimliğin bazı özelliklerinin değişmesine izin verirken özünü korumaktır. Bu bağlamda, kültürün önemli unsurları olan “dil ve din” konuları üzerinde özel olarak durulmuştur. Kazak tarihinin olduğu gibi Kazak dilinin de kökenlerinin Hun ve Göktürkler dönemine kadar ulaştığı bir gerçektir. Nursultan Nazarbayev, Türk kültür tarihinin en önemli miraslarından olan Orhun Kitabelerinin, Kazak Türklerinin de tarihinin bir parçası olduğunu bilincindedir. Kazakistan'da Manevi Canlanma programı ile Kazak toplumunun modernleşmesini amaçlayan Nursultan Nazarbayev, bu hedefe ulaşılabilmesi için ulusal bilincin de kuvvetli bir şekilde uyanmış olmasının şart olduğunu dile getirmişti. Bunun için Kazak halkının tarihinden gelen manevi değerlerin korunması gerektiğine inanmıştır. Nursultan Nazarbayev'e göre, kökeni Hunlar ve Göktürlere kadar dayanan ve günümüzde Kazak halkının köklerinde bulunan bu erdemler yeniden canlandırılmalıdır.

Kazak yazılı kültürünün Göktürkler çağına kadar ulaştığını belirten Nursultan Nazarbayev, Manevi Canlanma ile birlikte aynı soydan gelen kardeş Türk devletleri ile iş birliğinin kurulabilmesi için dil konusunun, dolayısıyla da ortak alfabenin kaçınılmaz bir gereklilik olduğunu savunmuştur. Göktürklerin büyük devlet adamı Tonyukuk tarafından temellerinin atıldığı düşünülen “*Ebedi Ülke*” fikrini yeniden canlandırmayı amaç edinmiş olan Nazarbayev, Kazak halkına; Rus, Ukraynalı ve Belarus gibi Slav soylu ulusların kullanmakta oldukları Kiril alfabesinin değil, kardeş Türk halklarının kullandığı Latin alfabesine geçmenin bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir.

Kazakistan Cumhuriyetinin kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, “*Tarih Tolkinında/Tarihin Akışında*” adlı eserinde, alfabe birliğinden öte, bağımsız Türk devletleri arasında ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kurulacak olan Orta Asya Birliği'nin, bu devletlerin kültürel benzerliklerinin hakkıyla kavranması sayesinde daha da güçlü hale gelecekleri hususunda şüphe olmadığını yazmıştır.

Tüm bunlardan yola çıkarak bu çalışmamızda, Nazarbayev'in 12 Nisan 2017 tarihinde yayınladığı “*Gelecek Programı (Geleceğe Yönelik Program) Manevi Canlanma*” ile Kazakistan'da yaşanan manevi canlanma sürecindeki Türk halklarının birliği hususu incelenmeye çalışılmıştır.



* Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, TÜRKİYE, E-Posta: sefafuat@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-6095-7512

** Prof. Dr., Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, KAZAKİSTAN, E-Posta: mereke_55@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-9638-4111

*** Doktora Öğrencisi, Abay Kazak Ulusal Pedagoji Üniversitesi, Tarih ve Hukuk Enstitüsü, Tarih Bölümü, KAZAKİSTAN, E-Posta: fbekenova@list.ru, ORCID ID: 0000-0003-4033-1069

Anahtar Kelimeler: Kazakistan, Manevi Canlanma, Nursultan Nazarbayev, Ebedi Ülke.

“SPIRITUAL REVIVAL” IN KAZAKHSTAN: THE IDEAL OF THE TURKIC PEOPLE’S UNITY

ABSTRACT

The Republic of Kazakhstan, one of the 5 Turkish states that gained independence after the collapse of the Soviet Union in 1991, from the first days of his rule, under the leadership of the founding president Nursultan Nazarbayev, he made important initiatives in the way of economic, social and cultural development. In Kazakhstan, as in all former Soviet republics, the most important issue to be dealt with after independence was economic problems. However, Nursultan Nazarbayev did not ignore the spiritual issues of the country and gave due importance to this issue.

There is no doubt that the Soviet rule, which lasted for about 70 years, caused great destruction in the spiritual realm in Kazakhstan, as in other Turkic states. Accordingly, Nursultan Nazarbayev attached great importance to the return of Kazakh people to their historical roots and he has put into practice the Spiritual Revival project in Kazakhstan. In this project, the concept of spiritual modernization refers to changes in the Kazakh collective understanding of community and culture. There are two aspects. First of all, change must occur in the Kazakh collective identity. Secondly, to preserve the essence of national identity while allowing some features to change. In this context, the subjects of "language and religion", which are important elements of culture, are given special attention. It is a fact that the origins of the Kazakh language, as well as the history of the Kazakhs, reach back to the Huns and Gokturks period. Nursultan Nazarbayev is aware that the Orkhon Inscriptions, one of the most important legacies of Turkish cultural history, are also a part of the history of Kazakh Turks. Nursultan Nazarbayev, who aims to modernize Kazakh society with his spiritual revival program in Kazakhstan, he also stated that in order to achieve this goal, a strong awakening of national consciousness is essential. For this, it is necessary to preserve the spiritual values from the history of the Kazakh people. According to Nursultan Nazarbayev, these virtues, which date back to the Huns and Gokturks and are found in the roots of the Kazakh people today, should be revived.

Nursultan Nazarbayev, who stated that the Kazakh written culture reached the age of the Göktürks, argued that the language issue, and therefore the common alphabet, is an inevitable necessity for the establishment of cooperation with the brotherly Turkic states coming from the same lineage with the Spiritual Revival. Nazarbayev, who aimed to revive the idea of the "Eternal Country", which was thought to have been founded by the great statesman Tonyukuk of the Gokturks, told the Kazakh people; He stated that there is a need to switch to the Latin alphabet used by brotherly Turkic peoples, not the Cyrillic script used by Slavic nations such as Russian, Ukrainian and Belarusian.

Nursultan Nazarbayev, the founding president of the Republic of Kazakhstan, in his work "Tarih Tolkynynda/In the Flow of History", he wrote that there is no doubt that the Central Asian Union, which will be established between the independent Turkic states in economic, social and cultural fields, will become even stronger thanks to the proper understanding of the cultural similarities of these works.

Based on all these, in this study, we will try to examine the unity of the Turkish peoples in the spiritual revival process in Kazakhstan with the “*Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity*” published on April 12, 2017.

Keywords: Kazakhstan, Sipiritual Revival, Nursultan Nazarbayev, Enternal Country.

GİRİŞ

Orta Asya Türk halklarından olan Kazakların, etnik bir unsur olarak tarih sahnesine tam olarak ne zaman çıktıkları, ilim dünyasında hala tartışılmakta olan bir konudur. Bununla birlikte onların, 15. yüzyılın ikinci yarısında Özbek Han’ı Ebulhayr’a tabi olmayan halklar olarak Janibek ve Kerey Hanların önderliğinde Çu ve Talas nehirleri arasında hâkimiyet kurdukları bilinmektedir. 16. asrın başlarında Kasım Han’ın birleşik Kazak Hanlığının başına geçmesinden sonra Kazakların nüfusları hızla artmıştır. Buna bağlı olarak da toprak ve mera ihtiyacı ortaya çıkmış; Kazak Hanlığı sınırlarını genişleterek 17. yüzyılda, günümüz Kazakistan arazisinin önemli bir kısmına hâkim olmuşlardır.¹ Kazak Türkleri, o tarihten itibaren birçok badireler atlasalar da dillerini, dinlerini ve kültürlerini büyük ölçüde koruyarak günümüze kadar gelmeyi başarmışlardır. 18. asırda Moğol baskınları sonucu yaşanan kıyımlar neticesinde Rus Çarlığının yardımına başvuran Kazaklar, devam eden yıllarda bağımsızlıklarını kaybederek, Rus İmparatorluğu’nun bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde ülkeye

¹ Keith Hitchins, “Kazaklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 131-132.

yapılan yoğun Rus ve Ukraynalı göçü, ülkenin demografik yapısını bozmakla birlikte, Kazak Türklerinin kültürel yaşamında da büyük tahribata sebep olmuştur. Çarlık esaretine karşı gerçekleşen onlarca bağımsızlık ayaklanmaları, kitleler halinde can kaybına yol açmaktan başka sonuç vermemiştir.

Kazakistan'a çeşitli halkların göçleri, Sovyet döneminde de devam etmiş ve bu süreç, Kazak halkının dilinin, dininin, kültürünün yani manevi hayatının en önemli unsurlarının zarar görmesine yol açmış, Kazak milli şuurunu fevkalade olumsuz etkilemiştir. Bu tarihlerde Sovyet hükümetinin yapmış olduğu propagandalar, Kazakların bir kısmının dilini ve dinini unutarak köklerinden uzaklaşması ile sonuçlanmıştır. Bu dönemde Kazak halkının önemli bir kısmı, kendi ana dillerinde konuşamaz, dinini ve ata kültürünü unutmuş bireyler haline gelmişlerdir, ancak yine de onlar varlıklarını sürdürmeyi başarmıştır.

1991 yılında Sovyetler Birliğinin dağılması ile Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan gibi Türk ülkeleriyle birlikte yeniden bağımsızlığına kavuşan Kazakistan'ın, sosyal ve ekonomik problemlerle birlikte -belki de onlardan daha önemli ölçüde- çözüme kavuşturması gereken sorun kültürel, yani Kazak Türklerinin maneviyatı meselesi idi. Kazakistan Cumhuriyeti'nin kurucu cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev, bağımsızlığın ilk günlerinden itibaren, bu manevi yıkımı düzeltmek konusunda çok mühim çalışmalar içine girmiştir. O, 12 Nisan 2017 tarihinde yayınladığı "*Gelecek Programı (Geleceğe Yönelik Program) Manevi Canlanma*"² ile "*ülkemiz yeni bir çağa adım atmıştır*" diyerek, Kazak halkının tarihi köklerine yeniden dönmesinin zamanın geldiğini ifade etmiştir.

1. Gelecek Programı - Manevi Canlanma:

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasının ardından, ülke tarihinin yeniden inşası temelinde pek çok çalışma yapılmaya başlamıştır. Kazakistan Cumhuriyeti'nin egemen bir devlet olarak uluslararası arenaya çıkışının ardından geçen 25 yılda yapılan çalışmaların temel sonucu, kurucu Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in ülkenin geleceği konusunda halka somut bir program sunması olarak karşımıza çıkmıştır. Geleceğe hazırlık olarak sunulan manevi alandaki canlanma programı; geçmişini canlandırırken, geleceğe yön vererek, hızla gelişen günümüz dünyasına Kazak halkının uyum sağlaması hususunda onlara rehberlik etmektedir. Söz konusu program, "*Yarımını düşünmeyen halkın geleceği de olamaz*" Kazak atasözünde olduğu gibi Nazarbayev'in halkının geleceğini düşünmesine ve tüm fikirleri akıl süzgecinden geçirerek, 25 yıl boyunca yaptığı birçok inceleme neticesinde ortaya çıkmıştır.

Tarihin manevî hazinelerinin, ruhani fikirler ile Türk âleminin en ön safında bulunan ilim ve bilimene hâkim olarak tarihi olayların daha iyi anlaşılacağı açıktır. Kazak Türkleri, asırlar boyunca halkının bağımsızlığı için mücadele etmiş, bu yolda birçok kahramanını, seçkini ve aydınını feda etmiştir. Çarlık Rusyası ve Sovyet sömürgeciliği sırasında gerçekleşen ayaklanmalar, yapay kıtlıklar, ülke nüfusunu azaltmış, sınırların daralmasına yol açmış, meraları tahrip etmiş ve hayvancılık üzerinde olumsuz etkileri olmuştur. Nursultan Nazarbayev'in de belirttiği gibi Kazaklar, tarih boyunca karşılaştıkları her türlü zulüm karşısında pes etmemiş, ataları kahraman Türk soyunun bir ferdi olduklarını, ülkesi için, vatanı için yiğitçe savaşabileceklerini tarih önünde sergileyebilmiş bir halktır. Böylece de Türklerin "*kara şanrağı*"³ olarak gök bayraklarını dalgalandırarak egemen bir devlet haline gelmişlerdir. Hiç şüphe yok ki, 25 yılı aşkın süredir karşılaşılan zorlukların üstesinden gelmek için kendi programını oluşturarak, dünyanın en gelişmiş 30 ülkesinden biri olma yolunda faaliyet yürüten Kazakistan, Nursultan Nazarbayev tarafından hazırlanan "*Gelecek Programı: Manevi Canlanma*" ile bu amaca ulaşma yolunda önemli adımlar atmıştır.⁴

XIX. yüzyılda Çarlık hükümetinin sistemli olarak uygulamaya koyduğu, Rus ve Ukraynalı çiftçi göçleriyle demografik yapısı bozulmaya başlayan Kazakistan, XX. yüzyılda yaşanan sürgün ve zorunlu göçlerle çok uluslu bir yapıya dönüşmüştü.⁵ Günümüzde yüzden fazla ulusun yaşadığı Kazakistan'da bu programın, bütün ulusların katılımıyla uygulanması, ülkenin geleceğine önemli katkılar sağlayacaktır. Nursultan Nazarbayev bu hususa vurgu yaparak, "*Bu programı Kazak topraklarında yaşayan yüzden fazla milletle birlikte uygularsak neslimizin parlak geleceğine katkıda bulunacağız... dünyanın en gelişmiş 30 ülkesi arasına girmek için, fikriyatımızın, diğer işlerimizin önünde gelmesi yani her şeyden önce manevi alanda canlanmamız gerekir... Bir ülkenin*

²"Memleket Basışsının "Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru" Attı Makalası", https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy (Erişim Tarihi 08.04.2021).

³ Şanrak, Kazak Türklerinde keçe çadırların tepesindeki havalandırma sağlayan bölümdür. Kara Şanrak terimi; sahip çıkılması gereken baba evini ifade eder. Burada *Türklerin Kara Şanrağı* ifadesiyle, Kazak topraklarının Türk dünyasının manevi merkezi olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.

⁴ Nursultan Nazarbayev, «Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru», *Egemen Kazakistan*, 12 Nisan 2017, s. 1-2.

⁵ Kazakistan'ın tarihi demografik gelişimi için bkz. Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu, "18. Yüzyıldan Günümüze Kazakistan'ın Demografik Yapısı ve Çok Uluslu Ülke Haline Gelişi", *Gobi'den Tuna'ya Türk Dünyası İncelemeleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2018, s. 1-43.

başarısı doğal zenginliği ile değil dünya ile rekabet edebilme kabiliyetine bağlıdır... Ben, önümüze koyduğumuz planlarımızı zamanında ve tam manasıyla başarabileceğimiz inanmaktayım”⁶ demiştir.

Nazarbayev, çağımızın taleplerine cevap verebilecek güçlü ulusun oluşabilmesi için Kazakistan'ın çok uluslu yapısını, devlet ve ulusun gelişmesi yolunda atılan adımları olumlu bir yöne kanalize etmeyi akılcı bir şekilde düşünmüştür. Uygur bir toplumda, dünyadaki rekabetçi ortama ayak uydurabilmek için bilgili, açık fikirli, dünya medeniyetinin eserlerini bilen bireyler olmanın yanı sıra, memleketini tanıyan, bunları gelecek nesillere anlatabilen uzmanlara ihtiyaç bulunmakta olduğu aşikardır. Dolayısıyla Türk ulusunun birliğinin filizi, her bir Türk toplumunun, kendi gelişim sürecini tamamlamasıyla başlayacaktır.

2. Türk Kültür Tarihinin Ortak Mirası “Kutadgu Bilig”

Türk halkları, kadim zamanlardan itibaren kendine has dini, dili, medeniyeti ve tüm dünya tarafından bilinen ruhani hazineye malik olan bir ulustur. Bu ruhani hazineyi tekrardan canlandırıp, yenileyerek modern zamanın taleplerine uygun hale getirerek, gelecek nesillere ulaştırmak temel görev olarak kabul edilmelidir. Ortaçağ Türk düşünürleri, eğitim alanında oluşturdukları zengin deneyimleriyle teorik öğretilerini ve fikirlerini halka sunmuşlardır. Söz konusu dönem, Kazak tarihi açısından da önemli bir devir olarak kabul edilmektedir. Buna bağlı olarak, sadece Kazak Türkleri için değil, tüm Türk halkları için çok büyük isimler olan bu şahsiyetleri araştırarak onların fikirlerini günümüze ulaştırmak, beşeri ilimlerle uğraşan bilim insanlarının kutsal bir vazifesi olarak görülmelidir. Ortaçağ pedagojik düşünce gelişimi tarihinde, tüm dünyaca tanınan Yusuf Has Hacip, Kaşgarlı Mahmut, Edip Ahmet Yükneki ve El Farabi gibi dehaların eserleri, genel Türk tarihinin ortak değerleridir. Buna örnek olarak, Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'ini gösterebiliriz.⁷

Yusuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig* (kut+ad-gu bil-i-g “mesut olma bilgisi”) adlı eseri, insana her iki dünyada mutluluğa ulaşmak için izlenecek yolu göstermek için kaleme alınmıştır. 6645 beyitlik eser, hicri 462 (miladi 1069-1070) yılında Balasagun'da yazılmaya başlanmış ve Kaşgar'da tamamlanarak Karahanlı hükümdarı Süleyman Arslan oğlu Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulmuştur.⁸ *Kutadgu Bilig*'de belirtildiğine göre insan, ancak bilgi ile yüksek derecelere çıkabilir. Bununla birlikte bilgi, insanın ahlaki değerlere sahip olması için bir araçtır da. Buna bağlı olarak da insan mezihyetlerini yerli yerinde kullanmalıdır. Bunda da ilk akla gelen dil, yani sözdür.⁹ Yusuf Has Hacip bunu *Kutadgu Bilig*'in 148 ila 153. beyitlerinde şöyle ifade etmiştir:¹⁰

*“Allah insanı yarattı, seçip yükseltti
Ona bilgi, erdem, akıl ve anlayış verdi
Ona hem gönül verdi hem açtı dilini
Hem alçak gönüllülük, hem biçim hem hareket verdi
Verdiği bilgiyle insan yüceldi bugün
Anlayış verdi ve çözüldü düğüm
Allah kime akıl, bilgi verirse
Onun eli uzanır birçok iyiliğe
Bilgiyi büyük bil, anlayışı ulu
Bu ikisi yüceltir seçkin kulu
Bu söze tamk geldi işte şu söz
İşit bunu, sözü tam burada kes”.*

Kutadgu Bilig, yöneticileri ve vatandaşlarını iyi ahlaklı olamaya çağıran öğretici ve didaktik bir eserdir. Fikir açısından ele alındığında; ahlak, erdem, öğretme, talimat, ilkeler, atasözleri şeklinde yazılmış pedagojik, psikolojik ve felsefi nitelikte bir sanat eseri niteliğini taşımaktadır. Kazak bilim insanı H. Süyinişaliyev de *Kutadgu Bilig*'i “Ortaçağ'ın en büyük ve en sanatsal anıtı, araştırmacıları hayrete düşüren bir edebî eserdir.

⁶ Nazarbayev, *agm*, s. 1-2.

⁷ Jüsip Balasagun, *Kuttı Bilig*, Almatı, 1986; Jüsip Has Hacip Balasagun, *Kuttı Bilig*, (Eski Türkçeden Kazakçaya Çeviren A. Egeubay), Ölke Yayınları, Almatı, 2006.

⁸ DİA, “Kutadgu Bilig” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 478.

⁹ Umut Kaya, “Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacip'in Eğitimle İlgili Görüşleri”, *Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Sayı, 1, 2017, s. 7.

¹⁰ Yusuf Has Hacip, *Kutadgu Bilig*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan Muzaffer Tunçel), Gençlik ve Spor Yayınları, Ankara, 2019, s. 43-44.

Orta Asya ve Kazakistan'da yaşayan Türk halkları kültürünün edebî mirası"¹¹ olarak nitelemektedir. Kazakistan'daki ilim âleminin genel kanısına göre Yusuf Has Hacip ve Türk milletinin diğer ünlü âlimlerinin fikirlerinin ve estetik değerlerinin kökleri, adeta Sokrates, Platon, Aristo gibi eski dünya düşünürlerinin kalplerine dokunmaktadır.

3. Kültürün Önemli Unsurları: "Dil ve Din"

Eski Türk düşünürlerinin eserlerindeki eğitim, öğretici fikir ve öneriler, atasözleri; yüksek değeri ve yeniliğe-gelişmeye açık oluşu nedeniyle güncelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Dolayısıyla eğitim alanında günümüzün de gerçek temellerden biri olabilir. Günümüz Türk dünyasında halk eğitimi, on birinci asırlar Türk halklarının kamusal, sosyal, medeni ve edebî özellikleri örnek alınarak geleneksel yapıya büründürülmelidir. Bu bağlamda tarihi Türk düşünürlerinin eserlerinde kaleme aldıkları fikir ve öneriler, atasözleri ve diğer bilgilerin doğru bir şekilde algılanmasının, ilerisi için yol gösterici olacaktır.

Tarihin her döneminde insanoğlunun önüne koyduğu en önemli hedeflerinden biri, gelecek nesli aydın, kültürlü, yüklendiği işi hakkıyla yapabilen, eğitilmiş bireyler olarak yetiştirme konusudur. Gelecek neslin yetiştirilmesinde, kendilerine örnek alacakları Kültigin, Tonyukuk, Bilge ve Bumin Kağanlar gibi isimler, birer tarihi şahsiyet olmalarının yanı sıra edebî destanların da kahramanlarına dönüşmüşlerdir. Türk milletinin bu kıymetli değerlerinin halk hafızasında kalması için yüksek Türk uygarlığının bir işareti olan Orhun Abidelerinde kayıt altına alınmıştır.

Türk kelimesi ve Türk milleti sözünün ilk kez kullanıldığı Orhun Abideleri, Bilge Kağan devrinin ürünleridir. Bunlardan ilki olan Kültigin Abidesi, 732'de Bilge Kağan tarafından diktirilmiştir. Bilge Kağan Abidesi ise ölümünden bir yıl sonra 735'de dikilmiştir. Tonyukuk da 720-725 yıllarında kendi adına abide dikmiştir.¹² Göktürk Kağanlığından günümüze kalan, zamanın yaşantısını ve adetlerini anlatan bu tarihî kitabeler, tüm Türk halklarının ortak mirası olmuştur. Türk bozkırlarının bütün sınırlarını içinde barındıran bu kitabeler, asırlar boyunca ayakta kalmış ve günümüze kadar ulaşmıştır. Bunun gibi gelecek nesillere emanet bırakılan eski Türk yazıtları, geniş Kazakistan topraklarında çok sayıda bulunmaktadır ve bunların her geçen gün bir yenisini gün ışığına çıkarılmaktadır. Eski Türk yazıtlarında, Kazak destanlarında olduğu gibi, gelecekte yapılacak seferler ya da geçmişte gerçekleşmiş olaylar şiirsel bir ifadeyle anlatılırken, olumsuz gelişmeler de satır aralarında etkileyici sözlerle belirtilmiştir. Genellikle, bu tür nesir satırlarının sanatsal olması gerekmez, aksine anlaşılır olması gerekir. Bu anlatım kalıbı, Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk'a adanmış üç kitabede de görmekteyiz. Bu kitabelerde Kültigin, Tonyukuk ve Bilge Kağan tarif edilirken onların, yıkıcı savaşlardaki sayısız başarısını anlatımı esnasında çeşitli motifler ve imgeler kullanılmıştır.

Yukarıda anlatılanların ışığında Kazakistan'daki *Manevi Canlanma Programı*'nın, toplum bilincinin modernleşmesini amaçlayan bu fikrin sunumu olduğunu, zamanın gereklerine ve ülkenin tarihsel gelişimine uygun olarak önemli sonuçlara ulaşmayı hedeflediğini belirtmek yerinde olacaktır. Bu hedefe tam olarak ulaşmak için Nursultan Nazarbayev, manevi canlanmada ulusal bilincin rolünü vurgulamış ve bu bağlamda halkın da bazı görevleri olduğunu belirtmiştir. Bunların en önemlisi, milletin derin tarihi ile başlayan manevi değerlerini korumaktır. Bu manevi değerler ve kökeni asırlar öncesine dayanan halk gelenekleri, tarih boyunca önüne çıkan binlerce engeli aşarak günümüze kadar gelmeyi başarmıştır. Nursultan Nazarbayev'e göre, kökeni Hunlar ve Göktürklere kadar dayanan ve günümüzde Kazak halkının genlerinde bulunan bu erdemler yeniden canlandırılmalıdır.¹³ Kazakistan'da bu düşüncelerin, siyasal modernleşme ve ekonomik kalkınma için bir ön koşul haline getirebilmesi gerektiği dile getirilmektedir.

Nursultan Nazarbayev, kamu bilinci sadece modernizasyonun temel ilkelerinin oluşturulmasını değil, aynı zamanda zamanımızın zorluklarını aşmak için ihtiyaç duyulan belirli projelerin uygulanmasının da gerektiğini savunmuştur. *"Bu bağlamda önümüzdeki yıllarda ciddiye alınması gereken birkaç proje öneriyorum. Öncelikle Kazakça'nın Latin alfabesine aşamalı olarak geçişine başlamalıyız"*¹⁴ diyen Nazarbayev, bu konuda daha fazla tutarlılık içinde hareket etme ihtiyacının derinden farkında olduklarını ve Kazakistan'ın bağımsızlığını ilan ettiği günden beri bu konuyu dikkatle ele alarak hazırladıklarını ifade etmiştir. Bu sözlerine ilave olarak Kazak alfabesinin yani Kazak yazılı kültürünün köklerinin VI-VII yüzyıllara kadar dayandığını da belirterek Göktürk çağına vurgu yapmıştır.

Kazakistan'da Latin alfabesine geçişin derin bir mantığı vardır. Bu süreç, modern teknolojik ortamın, iletişimin ve ayrıca XXI. yüzyılın bilim ve eğitim sürecinin özelliklerinden kaynaklanmaktadır. Nursultan Nazarbayev, 14 Aralık 2000 tarihinde Latin alfabesine geçiş konusunda görüşlerini dile getirirken bunun,

¹¹ H. Süyinişaliyev, *Orta Gasırların Edebiyet Eskertkişi*, Mektep Basımevi, Almatı, 1989, s. 55; H. Süyinişaliyev, *VIII-XVIII g. Kazak Edebiyeti*, Mektep Yayınevi, Almatı, 1989, s. 93; N. Kelimbetov, *Yejelgi Deuir Edebiyeti*, Atamura Yayınevi, Almatı, 2005, s. 336.

¹² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, (42. baskı), İstanbul, 2009, s. 16.

¹³ Nazarbayev, *agm*, s. 1.

¹⁴ Nazarbayev, *agm*, s. 2.

KAZAKİSTAN'DA “MANEVİ CANLANMA”: TÜRK HALKLARININ BİRLİĞİ İDEALİ

dikkatli bir hazırlıktan sonra gerçekleşeceğini dile getirmişti. Tonyukuk'un temellerini attığı “*Ebedi Ülke*”¹⁵ fikrini yeniden canlandırmayı amaç edinmiş olan Nazarbayev, Kazak halkına Slav soylu ulusların kullanmakta oldukları Kiril alfabesinin değil, kardeş Türk halklarının kullandığı Latin alfabesine geçmenin bir ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. O, “*Tarih Tolkinında (Тарих толқынында)/Tarihin Akışında*” adlı eserinde, “*Türk halkları sıkılmış bir yumruk olarak birleştiklerinde, dünya jeopolitik ortamına eşit haklara sahip bir unsur olarak etkide bulunabilir. Böylece devletlerarası ilişkilerde perde arkasına itilmiş bir öge değil, diğer devletlerle boy ölçüşebilecek güce sahip oluruz. Bu yönde atılacak ilk adım, Orta Asya Birliği'nin kurulması olmalıdır. Bu birlik sayesinde hepimize ortak olan kültürel benzerliklerimizle hakkıyla kavramak sureti ile daha da güçleneceğimizde şüphe yoktur*”¹⁶ diyerek, gelecekte Türk Birliğinin mutlaka kurulacağına olan inancını göstermiştir. Nazarbayev, aynı eserinde, “*Tarihin ısrarla karşımıza çıkardığı hakikat şudur ki, Türk devletleri siyasi, ekonomik, kültürel ve beşeri yollarla birlik kurma çalışmalarını bir an önce başlatmalıdır*”¹⁷ sözüyle Türk ülkeleri arasındaki entegrasyonun kurulmasının şart olduğunu da belirtmişti. O, Türk birliğine giden yolun, Türkistan Cumhuriyetleri arasında bir birlik kurulmasından geçtiğini farkındaydı. Bu fikirlerini dile getirdiği 16 Şubat 2005 tarihli halka seslenişinde şunları dile getirmişti: “*Önümüzde iki yol var; ya küresel ekonominin ebedi hammadde kaynağı olarak kalmak ve bu zenginliği kullanmak üzere dışarıdan yeni bir imparatorluğun gelmesini beklemek, ya da Merkezî Asya'da güçlü bir entegrasyon oluşturmak... Bundan sonra gerçekleştireceğimiz entegrasyon, bölgemizi istikrara, uygarlığa, ekonomik, siyasi ve askerî bağımsızlığa ulaştıracaktır... Ben Merkezî Asya Birliğinin kurulmasını teklif ediyorum.. Biz ancak bunu gerçekleştirmemiz halinde daima birlik halinde olmamızı arzulayan atalarımıza layık olabiliriz.*”¹⁸

Kazakistan Cumhuriyetinin Birinci Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in başlattığı, Türk soylu devletler arasındaki yakınlaşma siyaseti sayesinde günümüzde Kazakistan, Orta Asya bölgesinin lider devleti konumuna yükselme yolunda emin adımlarla yürümeye devam etmektedir.¹⁹ Ayrıca Orta Asya bölgesine yönelik küresel güç etkilerinin rekabet ettiği zor jeopolitik ortamda, Türk Birliği'nin güçlenmesi için gerekli koşulların oluşturulmasına yönelik faaliyetleriyle ön ayak olmaya çalışmaktadır.

Manevi ve maddi kültür modelleri arasında sınır yoktur. Bazen maddi kültür unsurları manevi kültürün de bir örneğini teşkil edebilir. Misal olarak, mimari bir anıt, olduğu gibi maddi kültürün bir parçası olarak görülebilir. Ancak bu eser aynı zamanda, halkın ya da mimarın dünya görüşünü ve kültürel geleneklerini de yansıtır. Dahası, bu eseri gözlemleyen herhangi bir kişi, ondan manevi olarak da lezzet alır. Bu açıdan bakıldığında mimari anıt, aynı zamanda bir manevi kültür modelidir. Kitaplar da benzer şekilde değerlendirilebilir. Onlar hem maddi hem de manevi değerlerdir. Bu olguların hepsi doğru olarak algılandığında neticeye ulaşılması mümkündür. Burada vurgulanması gereken önemli bir husus da, göçebe Türk kültürünün nesillere bıraktığı mirastır. Göçebelerin manevi kültürünün, göçebe yaşamın özelliklerinden kaynaklanan kendine özgü gelişim özellikleri vardır. Batılı araştırmacılar, “*Göçebeler kendi başlarına kültürel değerler yaratamazlar, sadece fethedilen yerleşimcilerin kültürünü kabul ederler. Bununla birlikte, yerleşik halkların kültürü onlar için yine adeta üvey kültürler olarak kalır*”²⁰ demektedir. Bu son derece hatalı bir görüştür. Göçebeler, kendi yaşam tarzlarına özgü bir kültür oluşturmuşlardır. Göçebelerin maddi kültürü göç şartlarına göre uyarlanmıştır. Göçebelerin maddi kültür öğeleri arasında, katlanabilir, sökülüp yeniden kurulması kolay yurtlar, at koşum takımları, deri ve ahşaptan imal edilmiş beşikler ile diğer ev eşyaları gösterilebilir. Göçebelerin manevi kültürü de çok zengindir. Göçebelerin başlıca geçim kaynağı olan hayvancılık, tarım ile karşılaştırıldığında, nüfusun tamamının meşgul olmasını gerektirmeyen bir ekonomik faaliyettir. Buna bağlı olarak da göçebelerin kendilerine ayıracak bolca boş zamanları olmaktadır. Göçebe kültürde sözlü edebiyat etkin olarak kullanılmaktaydı. Kökeni eski Türk tarihine dayanan bu edebiyatta birçok destan ve efsaneler bulunmaktadır. Kazak Türkleri, bu destan ve efsaneleri adeta kendileri için söylenmiş gibi içselleştirmişlerdir. Çünkü bunların içinde anlatılanlar; örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri, dinî inançları, atasözleri ve deyimleri,

¹⁵ Modern tarih kronikleri, “*Ebedi Ülke*” fikrinin, Türk halkının bilge, üç kağanı Kutluk Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'ın danışmanı olan Tonyukuk'un kurduğu bir fikir olduğu yönünde fikir beyan etmektedir. Bu fikri 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarında takip ettiren tarihî şahsiyet, Kırım - Bahçesaray'da 1883 yılında çıkardığı *Tercüman* gazetesi aracılığıyla, *dilde, fikirde, işte birlik* düsturunu Türk Dünyasına yayan Gaspıralı İsmail'dir. Kazak ulusal bağımsızlık hareketinin önderlerinden Ahmet Baytursinov, Kazak Türklerinin ilk yayın organları olan *Kazak, Alaş* ve *Sarıarka* gibi gazeteleri *Tercüman* gazetesinin evlatları olarak göstermiştir. Baytursinov gibi Alaşçı aydınlardan Mustafa Çokay da, milliyetçilik fikrini millet olmanın ayrılmaz bir parçası olarak gösterirken, *Ebedi Ülke* Mefhumuna vurgu yapmaktaydı. Günümüz Kazakistan'ında halkın potansiyelini artırmanın, bilimde ve eğitimde en iyi sonuçları elde etmenin Kazak diline hak ettiği değerin verilmesinin ve de ruhsal yenilenme ile manevi canlanmayı gerçekleştirebilecek yegâne unsurun *Ebedi Ülke* kaidesine sahip çıkmaktan geçtiği savunulmaktadır. Galiya Maykotova, “Tutas Türk Eli, Mengilik El İdeyasının Asıl Murası”, <https://abai.kz/post/125879> (Erişim tarihi 08.04.2021).

¹⁶ Nursultan Nazarbayev, *Tarih Tolkinında*, Jibek Jolu Basımevi, Almatı, 2010, s. 121.

¹⁷ Nazarbayev, *Tarih Tolkinında*, s. 120.

¹⁸ M. K. Kozıbayev, K. N Nurpeyis, K. Tokayev, J. Tümebayev, K. Aldajumanov, J. Abilgojin, *Kazakistan Tarihi*, Atamura Yayınları, Cilt 5, Almatı, 2010, s. 439-440.

¹⁹ Nazarbayev, *Tarih Tolkinında*, s. 120.

²⁰ Amangeldi Aytal. “«Mengilik El» İdeyasının Tarihi Tamırı”, *Egemen Kazakistan*, 26 Şubat 2014.

kahramanlık türküleri ve de günlük yaşantısındaki örnekleriyle Kazak halkının hayatından alınmış gibi benzerlikler taşımaktadır.

Günümüz Kazak toplumunun manevi ve kültürel kimliğinin temelini tam anlamıyla oturttuğu söylenemez. Hiç şüphe yok ki bunun esas sebebi, Sovyet döneminde uygulanan ateist eğitim programlarıdır. “Ateizmden önce Kazakların dinî inancı ne idi”, “Kazaklar İslam’ın hangi yoluna inanmaktaydı” sorularına sadece sıradan halk değil, Kazakistan ilim âlemi de net bir şekilde cevap verememektedir. Çünkü Kazak Türklerinin geleneksel dinî inançlarını bilen neslin tamamına yakını artık ebediyete göçmüşlerdir. Kazaklar tarih boyunca göçebe yaşam tarzını benimsediklerinden, kendi örf ve adetleri ile atalarının yaşam biçimleri hakkında bilgi alınacak yazılı kaynakları yok denecek kadar sınırlıdır. Geriye kalanlar sadece, gelenek ve görenekler, türküler, efsaneler, destanlar ve şecereleridir. Ateizm kültüründen gelen günümüz maneviyat alanı uzmanları, bunların din ile bağdaştırılmasına karşı çıkmaktadır. Sovyetler Birliğinin dağılmasının ardından bağımsızlık döneminde oluşan yeni Kazak toplumunun bir kısmı dinî inançlara bağlılığını sürdürürken, diğer kısmı ya dini tamamen inkâr etmiş ya da Kazak halkının manevi ve kültürel değerlerinden kopmuş durumdaydı. Bu, Sovyet hükümetinin Kazak halkı üzerinde bıraktığı en ağır tahriplerden biridir. Bununla birlikte söz konusu durum, bağımsızlığa ulaşılmasından bu yana yaklaşık 30 yıl geçmesine rağmen Kazak halkının atalarından gelen manevi kanalın tekrar kurulamamasına da yol açmıştır. Günümüz Kazakistan’ında yaşanan sosyal sorunların perde arkasında, tarihten gelen bu manevi sürekliliğin kopması ve yeniden canlandırılmamasında aramanın yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Özellikle ülkedeki dinî durumun karmaşık hal alması²¹ bu eksikliklerle doğrudan ilgilidir. Kazakistan’ın geçmişin ateist toplumunun izlerini taşımakta olduğundan, dünyadaki herhangi bir ulusu farklı kılan unsurun kültür, gelenek ve dil olduğunu, kültür ve geleneklerin oluşumunda dinin kilit bir rol oynadığını kabul etmekte zorlanmaktadır.

Dinî alandaki bu olumsuz ortamın aksine, XXI. yüzyılın bağımsız Kazakistan’ında tarihî kökenleri olan millî fikir yani ulusal ideolojinin önemi artmaktadır. Bağımsızlığın ebediyen devam edebilmesi için millî ruhu yükseltip, dil, tarih, edebiyat ve kültürün, kısacası ulusal değerlerin incelenmesi ve halkın bu hususta bilgilendirilmesi zaruridir. Çünkü yeryüzündeki herhangi bir ulusu diğerlerine ayıran en önemli özelliği, onun, edebiyatı, kültürü, maneviyatı ve dilidir. Kırgızistan’ın önemli kanaat önderlerinden, dünyaca tanınmış yazarı Cengiz Ayamatov’un da belirttiği gibi “*Bütün memleketlerin halkını ebediyen yaşatacak olan yegâne unsur, o ulusun dilidir*”.²² Bu bağlamda, manevi anlamda canlanmanın sağlanabilmesi için, yukarıda değindiğimiz din meselesi kadar önem verilmesi gereken diğer bir konu da dil meselesidir. Kazak toplumundaki dil ve din unsurlarının, ataların manevi mirasları aracılığı ile tekrardan canlanması muhtemeldir. Bunlar, Kazakistan’da yaşanan ve halen tam olarak çözüme kavuşmayan problemlerdir.

SONUÇ

Nursultan Nazarbayev’in 12 Nisan 2017 tarihinde halka duyurduğu Manevi Canlanma projesinde belirttiği gibi, Kazakistan’da manevi ve kültürel canlanma girişimleri yeni bir gelişme değildir. 2004 yılında uygulamaya konulan “*Kültürel Miras*” projesiyle ülkedeki tarihî-kültürel değerlerin korunması ve gelecek kuşaklara ulaştırılması yönünde faaliyetler yürütülmüştü. Nazarbayev, Kazakistan’ın asırlardır beklediği bağımsızlığına kavuştuğu ilk andan itibaren ekonomik kalkınmanın yanı sıra manevi ve kültürel değerlere sahip çıkılarak, ulusal şuurun korunmasını önemli bulmuştur. Ona göre, Kazak millî örf ve adetleri, dili, müziği, edebiyatı kısaca millî ruhu, Kazak halkının içinde ebediyen kalmalıdır. Kazak millî edebiyatının önemli simalarından Abay Kunanbayev’in dehası, ulusal bağımsızlık mücadelesinin önderlerinden aydın Muhtar Avezov’un ilmi, halk ozanları Jambıl Jabayev ile Kurmangazi Sağırbayulı’nın türküleri ve besteleri, bu millî ruhu ayakta tutacak önemli unsurların sadece bir parçasıdır.

Kazak Türklerinin bu önemli şahsiyetleri ile birlikte, tarihteki diğer Türk düşünür ve âlimlerinin eserleri fikrî açıdan güncelliğini hiçbir zaman kaybetmemiştir. Bugün, halkın kıymetli bir hazinesi konumunda bulunan bu manevi miras, toplumun ruhani zenginliğine, beşeri fikriyatına, amaç ve hedeflerine hizmet etmeye devam etmektedir. Kazakistan’da uygulanan “*Gelecek Programı: Manevi Canlanma*”da gösterildiği gibi tarihi zenginlikler, zamanın şartlarına uyarlanarak gelecek için kullanılmalıdır. Manevi Canlanma, Kazakistan’ı mesken tutmuş olan bütün halkları içine alarak, onları tek bir çatı altında toplayarak, ulusal şuurunu kazandırması bakımından son derece önemlidir.

²¹ Kazakistan çok uluslu bir ülke olmasının yanı sıra çok dinli bir ülkedir. Başta Kazak Türkleri olmak üzere, ülke nüfusunun basım çoğunluğu Müslüman kültürden gelmektedir. Kazakistan’da yaşayan halkların %70’inin geçmişi İslam dinine dayanmaktadır. Ancak bu insanların bir kısmı ya din değiştirerek, başta Hıristiyanlık olmak üzere başka dinlere veya dinî inançlara yönelmişler ya da dinden tamamen ayrılarak ateizmi tercih etmişlerdir. Kazakistan’da bunlara ilave olarak devlet tarafından mücadele edilmede olan Selefi akımlar da mevcuttur.

²² E. Aben, İ. Tasmagambetov, A. Kudabayev, E. Düysenbayulı, *Dala Danaları*, Kazakistan Damu İnstitüsü (Kazakistan Gelişim Enstitüsü), Almatı, s. 640.

KAZAKİSTAN'DA “MANEVİ CANLANMA”: TÜRK HALKLARININ BİRLİĞİ İDEALİ

Sonuç olarak, ülkenin yararı ve geleceği için atılan her adımın büyük emeklerin neticesinde olduğu gerçeğinden yola çıkan ve yaklaşık 30 yıl önce atalarının hasretle beklediği bağımsızlığa kavuşan Kazakistan, Asya'daki Türk halklarının *Kara Şanrağı* yani manevi merkezi olarak egemenliğini ebediyen sürdürebilmesi için, *Manevi Canlanma* programında gösterilen hedefler boyunca hareket etmektedir ve bunu devam ettirmelidir. Bir yandan dil ve kültür gibi Kazak ulusal zenginlikleri korunurken, diğer taraftan Türk birliğinin kurulması için de çalışılmalıdır. Bu bağlamda, Türkiye, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan gibi Türk devletleri ile alfabe birliğinin kurulması Kazakistan'ın geleceğine büyük katkı sağlayacaktır. Aynı soydan gelen, tarihi, dili, dini ve kültürü bir olan Türk halklarının birliği *Ebedi Ülke* fikrinin gerçekleşmesini de sağlayacaktır. Bu birliğe ışık tutacak, yol gösterecek ve vesile olacak birçok güçlü ortak tarihî kültürel mirasın varlığı, inkâr edilmeyeceği gibi akılcı sosyo-politik stratejilerin uygulanmasıyla da hedefe yaklaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- ABEN, E., TASMAGAMBETOV, İ., KUDABAYEV, A., DÜYSENBAJULI, E., *Dala Danaları*, Kazakistan Damu İnstitütü (Kazakistan Gelişim Enstitüsü), Almatı, 2001.
- AYTALI, Amangeldi. “«Mengilik El» İdeyasının Tarihi Tamırı”, *Egemen Kazakistan*, 26 Şubat 2014.
- BALASAGUN, Jüsip, *Kuttı Bilig*, Almatı, 1986.
- BALASAGUN, Jüsip Has Hacıb, *Kuttı Bilig*, (Eski Türkçeden Kazakçaya Çeviren A. Egeubay), Ölke Yayınları, Almatı, 2006.
- DİA, “Kutadgu Bilig” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, s. 478-480.
- ERGİN, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, (42. baskı), İstanbul, 2009.
- HACİP, Yusuf Has, *Kutadgu Bilig*, (Günümüz Türkçesine Uyarlayan Muzaffer Tunçel), Gençlik ve Spor Yayınları, Ankara, 2019.
- HEKİMOĞLU, Vecihi Sefa Fuat, “18. Yüzyıldan Günümüze Kazakistan'ın Demografik Yapısı ve Çok Uluslu Ülke Haline Gelişi”, *Gobi'den Tuna'ya Türk Dünyası İncelemeleri*, Nobel Yayınları, Ankara, 2018, s. 1-43.
- HITCHINS, Keith, “Kazaklar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 25, s. 131-132.
- KAYA, Umut, “Kutadgu Bilig ve Yusuf Has Hacib'in Eğitimle İlgili Görüşleri”, *Düzce Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, Sayı 1, 2017, s.1-26.
- KELİMBETOV, N., *Yejelgi Deuir Edebiyeti*, Atamura Yayınevi, Almatı, 2005.
- KOZIBAYEV, M. K., NURPEYİS, K. N., TOKAYEV, K., TÜMEBAYEV, J., ALDAJUMANOV, K., ABİLGOJİN, J., *Kazakistan Tarihi*, Atamura Yayınları, Cilt 5, Almatı, 2010.
- “Memleket Basşısının “Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru” Attı Makalası”, https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. (Erişim tarihi 08.04.2021).
- MAYKOTOVA, Galiya, “Tutas Türik Eli, Mengilik El İdeyasının Asıl Murası”, <https://abai.kz/post/125879>. (Erişim tarihi 08.04.2021).
- NAZARBAYEV, Nursultan, «Bolaşakka Bagdar: Ruhani Jangıru», *Egemen Kazakistan*, 12 Nisan 2017, s. 1-2.
- NAZARBAYEV, Nursultan, *Tarih Tolkinında*, Jibek Jolu Basımevi, Almatı, 2010.
- SÜYİNİŞALİYEV, H., *Orta Gasırlardın Edebiyet Eskertkişi*, Mektep Basımevi, Almatı, 1989.
- SÜYİNİŞALİYEV, H., *VIII-XVIII g. Kazak Edebiyeti*, Mektep Yayınevi, Almatı, 1989.